

U ovoj knjizi Christian B. Miller želi dati jasan i razumljiv odgovor na kompleksno etičko pitanje o ljudskoj naravi. Kako bi odgovorio na pitanje kakvi smo, polazi od pretpostavke da većina ljudi o svome karakteru misli kao o dobrom, i nudeći primjere recentnih empirijskih istraživanja koja ilustriraju jaz u karakteru kada se to dobro treba djelatno primijeniti, zaključuje da je potrebno razlikovati kakvi smo zaista od toga kakvi bismo trebali postati. Izraz “karakterni jaz” iz naslova knjige upućuje na manjkavost moralnog karaktera, ali i na težnju za njegovim poboljšanjem. Prema autoru, mi nismo dobri kao što mislimo da jesmo, ali nismo ni loši. Karakterni je jaz, dakle, stanje između sadašnjeg stanja u kojemu nismo ni dobri ni loši i budućeg stanja koje možemo ostvariti uz prave motive. Miller sugerira da zamislimo spektar koji ima dva pola, jedan predstavlja vrlinu a drugi porok – ljudski karakter je negdje između. K tome, kako tvrdi, empirijska istraživanja potvrđuju njegovu dijagnozu.

Knjiga je podijeljena na tri dijela. U prvom dijelu Miller nudi definiciju karaktera i razloge zbog kojih bismo trebali biti motivirani brinuti o karakteru i njegovu poboljšanju. Drugi dio knjige opisuje pravo stanje ljudskog karaktera nudeći primjere recentnih istraživanja koja ispituju četiri ljudske dispozicije: dispoziciju za pomaganje drugima, za nanošenje nepravde ili štete, za laganje i varanje. Razrađuje se teza kako većina ljudi danas nema ni vrlinu ni porok. U trećem dijelu nude se praktična rješenja za poboljšanje karaktera.

Autor daje jednostavan opis karaktera kao skupa obilježja koja predstavljaju temelj onoga što neku osobu čini takvom kakva jest i koja se očituju u njezinu ponašanju. Pritom razlikuje moralna obilježja ljudskog karaktera (primjerice poštenje, suosjećajnost, dobrotu, dosljednost) od ostalih obilježja ljudskog karaktera (primjerice znatiželja, otvorenost, ljubaznost). Millera zanima moralni karakter koji je razumljiv tek kada su objašnjeni pojmovi vrline i poroka i kada su zadovoljeni kriteriji vrline. Katalog vrlina i poroka koje pritom preuzima jest onaj s kojim bi se većina pisaca o karakteru složila i koje ne bi smatrala prijepornim. No kriteriji vrline koje osoba mora zadovoljiti da bi se smatrala vrlom uključuju dispoziciju za činjenje vrle radnje i altruistične motive, kao i učestalo ponavljanje takve radnje na stabilan način u sličnim i različitim situacijama, uzimajući u obzir osjetljivost pojedine situacije. Tako strogo shvaćeni moralni karakter i kriteriji vrline naveli su Millera na tvrdnju kako većina ljudi ne može zadovoljiti te uvjete iz čega slijedi da većina ljudi nije niti dobra niti loša.

Tvrđnju kako većina ljudi nije niti dobra niti loša Miller temelji na empirijskim istraživanjima koje interpretira uz dodatak kriterija vrline. No to ne znači da dobre ili loše osobe ne postoje. One postoje, i autor daje primjere takvih karaktera, samo ih je teže identificirati u svakodnevnom ophođenju. Primjerice, poročne osobe često se ponašaju dobro kada vjeruju da ih drugi gledaju. Upravo zato kriterij razlikovanja između dobrog i lošeg ponašanja jest ono što osobe čine ili odabiru učiniti kada misle da nisu zamijećene. Vrlo pristupačno i razgovijetno sročeno, za karakter je važno ono što je u srcu osobe, a ne kako se ona predstavlja svijetu (str. 19).

Iz takvih strogih uvjeta autor izvodi preliminarni zaključak da mnogi ljudi zapravo uopće nemaju vrlinu i da mnogi ljudi zapravo nemaju porok. Time problem ljudskog karaktera postaje kompliciraniji i zahtijeva novi pristup. Uistinu, autor će dati originalni doprinos razumijevanju pojma karaktera time što će ga promatrati interdisciplinarno (iz perspektive filozofije, psihologije i teologije) i tako nastojati pridonijeti njegovu shvaćanju i utoliko poboljšanju.

Dijagnoza je zasad nepovoljna, jer ako nismo ni dobri ni loši, kakvi smo zaista? Millera umjesto izravnog odgovora zanimaju motivi za razvoj moralnog karaktera koje on, između ostalog, sugerira. Jedan od motiva zašto bismo trebali mariti postati bolji ljudi jest zbog emocije uzvišenja (*elevation*) ili jake inspiracije koja može postati motivom za dobro djelovanje. U izazivanju tih emocionalnih motiva mogu pomoći egzemplari morala, pa autor navodi Isusa, Majku Terezu, Sokrata, Konfucija i ostale, jer promatranjem njihovih uzoritih života osoba im se može diviti i htjeti postati njima nalik u karakternom smislu. Drugi je motiv taj što dobar moralan karakter čini svijet boljim mjestom za život. Treći je motiv religijski: Bog je stvorio ljude s dobrim karakterom i On želi da ljudi budu vrli, i to bi svim vjernicima trebao biti ispravan razlog za brigu o vlastitu karakteru i nastojanju stvaranja vrlog karaktera. Posljednji motiv za razvoj moralnog karaktera jest neki oblik nagrade u obliku osjećaja sreće, zadovoljstva ili veselja kao sporedne posljedice moralnog djelovanja. Sada kada su izneseni razlozi za razvoj karaktera mogu se postaviti dva pitanja. Prvo, ako je tvrdnja da nismo niti moralni sveci niti moralni neuspjesi istinita, znači li to da motivi za habituacijom moralnog karaktera nisu dovoljno jaki? Drugo, kako zapravo izgleda naš karakter danas? Prvim se pitanjem Miller ne zamara jer kada bi poimao te motive kao nedovoljno snažne morao bi ih revidirati. Budući da ih na kraju knjige implementira i razrađuje u takozvane strategije za poboljšanje karaktera, on ih očito smatra dovoljno dobrima i učinkovitima. Rješenje koje mu se čini najozbiljnijom opcijom jest poboljšanje karaktera putem Božje pomoći. No prije povoljnog obrata valja iznijeti tvrdnje o sadašnjem stanju ljudskog karaktera.

Miller razmatra psihološka istraživanja koja su ispitivala četiri ljudske dispozicije: dispoziciju za pomaganje drugima, za nanošenje nepravde ili štete, za laganje i varanje. Dispozicija da se pomogne i bude spreman pomoći

drugima ispitivala se u jednom trgovačkom centru u kojemu je u svrhu istraživanja jedna žena nosila potrzanu vrećicu punu slatkiša koji su se u svakom trenutku mogli rasuti iz vrećice. Cilj istraživanja bio je ispitati koliko je ljudi spremno upozoriti ženu na potrzanu vrećicu. Od dvadesetero ljudi koji su je mimoišli, samo je troje ljudi bilo spremno upozoriti ju. U drugom istraživanju, u istom trgovačkom centru, ispitivao se osjećaj krivnje tako što je osoba molila prolaznike da ju uslikaju njezinim fotoaparatom koji je prethodno bio potrzan a za kvar su bili okrivljeni oni prolaznici koji su je odlučili uslikati. Istraživanje je pokazalo da su ljudi koji su doživjeli osjećaj krivnje bili spremniji pomoći od onih koji taj osjećaj nisu doživjeli. Kad su ljudi okrivljeni za kvar fotoaparata sreli ženu s potrzanom vrećicom, rezultat je bio ovakav: na opasnost potrpane vrećice upozorilo ju je jedanaestero od dvadesetero ljudi (str. 59).

Povezanost krivnje i veće spremnosti da se pomogne drugome postoji, no nije jednostavno shvatiti zašto je tako. Prema jednom objašnjenju, osobe koje osjećaju krivnju žele eliminirati taj osjećaj, a to čine tako što pomažu drugome. Postoje i drugi korelati, poput nelagode ili posramljenosti, koji utječu na spremnost ili nespremnost da se pomogne drugima. Kada se osoba osjeća nelagodno ili posramljeno, ona želi umanjiti takvo stanje, bilo tako što će pobjeći iz takve situacije bilo tako što će ponuditi ispriku, promijeniti temu razgovora, našaliti se ili pak nekome pomoći. Jedno od objašnjenja zašto ljudi izbjegavaju pomoći drugima jest taj što se ne žele osramotiti ako shvate da njihova pomoć nije bila potrebna i da je tome svjedočilo mnogo ljudi. Drugo je objašnjenje difuzija odgovornosti: u situacijama u koje je uključeno više ljudi manja je vjerojatnost da će se pružiti pomoć jer se odgovornost prebacuje na drugu osobu. Kako bi objasnio difuziju odgovornosti, Miller na dosjetljiv način kaže kako se nada da će u situaciji u kojoj će on trebati pomoć pored njega biti točno jedna osoba a ne više njih.

Kada je u pitanju činjenje štete drugome, može se kazati da bi mnogi ljudi naškodili drugima ako se radi o slijepom pokoravanju autoritetu. Prema Millerovu mišljenju, Milgramov eksperiment ukazuje na fenomen prebacivanja odgovornosti na drugoga a ne na ljudsku zlobu ili nedostatak morala. U Milgramovu eksperimentu osobe koje su davale elektrošokove drugima nisu nepromišljeno htjele nastaviti s takvom radnjom dok nisu, u nekoliko navrata, postale uvjerene da one ne snose odgovornost za djela koja čine. Važnost tog eksperimenta, ali i sličnih suvremenih, u tome je što pokazuju da kada su osobe odgovorne za svoje postupke, tada će u manjoj mjeri činiti štetu drugome, čak i ako mogu izbjeći posljedice svojih nedjela. Istinski zle osobe, kako navodi autor, pokazuju općenitu želju za činjenje okrutnih djela i dok ih čine osjećaju se dobro ili ushićeno. Većina ljudi u istraživanju nije htjela zadavati elektrošokove, i kada je mogla dati najjači, odlučila se za umjereno blagi. Iz toga slijedi da je ljudski karakter složen, i da je negdje između dobrog i lošega.

Što se tiče laganja, Miller prenosi rezultate istraživanja psihologinje Belle DePaulo koja je utvrdila kako ispitanici u svakodnevnoj komunikaciji tjedno lažu trećinu svoga vremena (usp. str. 105). Pritom ispitanici razlikuju sitne od ozbiljnih laži. Sitne ili svakodnevne laži poput “Kolači su ti odlični” su one laži koje se izgovaraju poznanicima i strancima, dok su krupne, ozbiljne laži koje uključuju nedjela, preljub, informaciju o novcima ili osjećajima namijenjene najbližima. Motivi za laganje mogu biti sebični i nesebični, a iz perspektive obaju motiva cilj je izbjegavanje štete ili povećanje koristi. Što laganje znači za karakter? Samo to, kako Miller smatra, da u nekim situacijama lažemo, ali nas to ne čini lažljivcima. U nekim situacijama i varamo, i to u onim situacijama kada nam to koristi i kada se možemo izvući bez posljedica, kao naprimjer tijekom prepisivanja na ispitu, no unatoč tome nismo varalice i ta situacija ne umanjuje pozitivnu sliku koju osoba ima o svom moralnom karakteru. Dakle, prema Milleru, ni laganje ni varanje nas ne čini nepoštenima. Jer poštena bi osoba u svakoj situaciji izbjegavala varanje na ispitu čak i ako bi od toga imala koristi, a jednako tako bi nepoštena osoba *uvijek* trebala varati na ispitu, kao i na drugim područjima svog života. To ne znači da je varanje na ispitu moralno opravdano, već samo da je za opis ljudskog karaktera nužan obrazac ponavljajućih ponašanja kako bi karakter mogao biti okarakteriziran kao vrl ili poročan.

Moralni karakter, u svojim strogim kriterijima, opisan je krutim kategorijama, dok je ljudski karakter koji oprimjeruje ta obilježja skup raznolikih odlika, motiva i situacija u kojima se on očituje. Upravo zbog toga karakter valja promatrati, kako kaže Miller, kao “mješavinu dobrih i loših obilježja” (str. 157). Razlozi za takvu tvrdnju su sljedeći. Postoje mnoge situacije u životu u kojima će većina ljudi iskazati najtankočutniji oblik moralnog ponašanja, ali postoje i mnoge situacije u kojima će većina ljudi pokazati najgori oblik moralnog ponašanja. Nadalje, na moralno ponašanje utječu mnogi faktori iz okoline, poput mirisa kolačića ili temperature zraka, koji mogu ponukati na pružanje pomoći drugome, na koje ne možemo utjecati i kojih većinu vremena nismo svjesni (str. 149). Miller je čvrsto uvjeren da ljudska motivacija nije uvijek orijentirana na ispunjavanje sebičnih ciljeva, iako je u najvećem postotku takva, no postoje stvari koje činimo iz dužnosti ali i iz nesebičnosti. Zbog toga tvrdi kako moralno ponašanje nije predvođeno jednim motivom, nego skupom različitih motiva, koje ponekad krivo razumijemo. Iz svega toga slijedi glavni argument da većina ljudi nije fundamentalno dobra niti poročna, nego je negdje između vrline i poroka (str. 154–156). Pritom pod većinom ne razumije *sve* ljude. Iznimka koju navodi su ljudi koji imaju vrlinu suosjećanja (*compassion*) poput Majke Tereze. Budući da karakter ovisi o različitim motivima, situacijama i vanjskim faktorima na koje se ne može utjecati, autor predlaže rješenje kojim će se premostiti jaz od sadašnjeg stanja moralnog karaktera do budućeg, poboljšanog stanja karaktera.

Miller nudi šest strategija za premošćivanje jaza – nečinjenje ničega, etiketiranje, lagani poticaji, imanje idola, selektiranje situacija i korist od idola

i situacija – koje naposljetku opisuje kao nedovoljno jake da bi pojedinačno osigurale poboljšanje karaktera. One su mu poslužile kao uvod u strategiju koju on smatra vrijednom ispitivanja, naime kršćansku ideju razvoja karaktera. Strategija premoščivanja jaza koja se svodi na prijedlog “ne čini ništa” sastoji se jednostavno u tome da ne činimo ništa jer će nas tijekom života, opterećenje obvezama i protok vremena primorati da postanemo odgovorniji, a i dat će nam vremena da učimo iz pogrešaka. Druga strategija koja može pomoći u nastojanju prema boljem moralnom ponašanju jest etiketiranje od strane prijatelja. Ideja je da ako nekoga obilježimo kao iskrenog, onda će se on truditi postati takvim. Zanimljiv primjer za poboljšanje moralnog karaktera su takozvani lagani poticaji (*nudges*) pomoću kojih je moguće unaprijediti karakter. Autor navodi primjer zračne luke u Amsterdamu gdje su u središte muškog pisoara postavljene slike muhe, što bi trebalo služiti kao lagani poticaj i meta ciljanja kako bi zahod bio uredniji. Iako primjer ne služi poboljšanju moralnog karaktera, služi kao korisna ideja da osoba može zadati samoj sebi poticaj na vrlinu. Strategije imanja idola kojima se divimo i koji su vrijedni divljenja zbog čega želimo postati sličniji njima, potom izabiranja situacija i ljudi s boljim karakterom koje će koristiti vlastitog izgradnji karaktera te, naposljetku, strategija implementiranja koristi od idola i izabраниh situacija u svakom budućem djelovanju ne obećavaju mnogo. Jer kako smatra autor, ne postoji jedna prava strategija za premoščivanje jaza, budući da su sve spomenute strategije povezane, a vjerojatno su efikasne i one koje nije niti spomenuo. No ako su strategije, proizvoljno rečeno, mješavina sretnih vjerojatnosti koje bi možda mogle poboljšati karakter a karakter je “mješavina dobrih i loših obilježja”, javlja se isti problem na drugačiji način, a to je problem motivacije. Naime, zašto uopće brinuti o karakteru i habituirati karakter ako nijedna strategija ne jamči poboljšanje karaktera i ako je karakter u stalnom stanju dispozicije? Miller ponavlja da je to zbog emocije uzvišenja, stvaranja boljeg mjesta za život, osjećaja sreće, zadovoljstva i veselja kao posljedica moralnog djelovanja i zbog svojevrsne odgovornosti koju ljudi imaju spram Boga koji ih je stvorio s dobrim karakterom, iz čega slijedi da je važna ljudska zadaća obnoviti ili nadoknaditi taj karakter. Ovaj zadnji razlog jest pravi motiv zbog kojih ljudi moraju brinuti o svom karakteru. Svojevrsna optimalna strategija o kojoj Miller najviše promišlja jest shvaćanje moralnog karaktera kao nužnog predmeta obnove te sukladno tome kao važne ljudske zadaće koja je dio ljudske odgovornosti, prema sebi i Bogu.

Miller navodi kako je većina ljudi u svijetu na neki način religiozna te kako znanje o karakteru bez emocionalne kršćanske potpore nije dovoljno za premoščivanje jaza. Fokusira se na kršćanstvo jer je ono najveća svjetska religija koja daje društvenu dimenziju razvoju kršćanskog karaktera i naglašava pomoć Duha Svetoga u tom nastojanju. Kršćansko učenje pruža dovoljan raspon motiva za vrlo ponašanje jer je savršen Božji karakter ultimativan primjer motivacije za po-

boljšanje ljudskog karaktera. Nadalje, molitva, milodari i ispovijed uče poniznosti, zahvalnosti i opraštanju te sebične motive promiču u altruistične. Kršćanska zajednica i njezini članovi pružaju potporu u izgradnji moralnog karaktera time što služe kao moralni primjeri. Empirijski dokazi koje autor navodi za potkrepu tih tvrdnji su istraživanja koja pronalaze korelaciju između, s jedne strane, odlazaka u crkvu i, s druge strane, smanjenog obiteljskog nasilja, niže stope samoubojstava, manje stope drogiranja te zdravijeg i dugovječnijeg života. Duh Sveti pomaže u transformaciji karaktera kroz molitvu i zajedničko svjesno djelovanje vjernika. Ali, kako navodi autor, ni ovo rješenje ne jamči da će se karakterni jaz premostiti u ovom životu, već samo to da je potrebno više promišljati o poboljšanju karaktera iz perspektive različitih strategija i empirijskih istraživanja.

Character Gap: How Good Are We? dobra je i izrazito razumljiva knjiga koja postavlja prava pitanja o velikoj ideji – ideji ljudskog karaktera. Odgovor da ljudski moralni karakter nije ni dobar ni loš na prvi dojam može zvučati egzotično. Pogotovo kada se karakter zamisli kao neko neodređeno mjesto unutar spektra vrline i poroka pri čemu su na strani vrline moralni egzemplari poput Isusa i Majke Tereze a na strani poroka moralni neuspjesi poput A. Hitlera i J. Staljina. No na drugi dojam odaje prizvuk modificiranog stoičkog stajališta, iz teološke perspektive, što je vidljivo u nekoliko njegovih značajki: u kategoriziranju ljudi u različite skupine, u tvrdnji da se većina ljudi nalazi u jednoj kategoriji, u uvođenju moralnih egzemplara koji nalikuju stoičkim mudracima i u poimanju vrline na jedinstven način u strogim kriterijima. Prema stoicima postoje dvije skupine ljudi – mudraci i glupani – dok prema Milleru postoje, s jedne strane, moralni egzemplari, pozitivni i negativni, te, s druge, većina ljudi. Stoički mudraci su jedini koji mogu imati karakter u užem smislu, kao mentalno stanje koje mora zadovoljiti stroge kriterije (kriterij istinitosti, nepromjenjivosti i stabilnosti), dok, u širem smislu, karakter kao ono što neko biće čini ljudskim bićem imaju i ostali. Prema stoičkom shvaćanju, karakter kao mentalno stanje koje zadovoljava stroge kriterije povlači za sobom da je samo mudrac nepogrešiv. Takvo mentalno stanje nije dostupno većini ljudi, koji su skloni pogrešci, i ono u velikoj mjeri nalikuje kriterijima vrline koje Miller postavlja za imanje vrlog karaktera. Iz stoičke perspektive, svi osim mudraca su poročni. Iz Millerove perspektive, Isus je savršen primjer vrlog, privilegiranog, karaktera, a ostali nisu ni poročni ni dobri. Skupinu koju stoici kategoriziraju kao “glupani” Miller kategorizira kao skupinu koja se nalazi u karakternom jazu. Većina ljudi nema vrlinu, jer kada bi imala samo jednu vrlinu imala bi ih sve, jednako kao i stoički mudrac ili Isus, a isto vrijedi i za poroke. No i kod Millera i kod stoika većina ljudi ima mogućnost za ono što stoici opisuju kao napredak a Miller kao poboljšanje karaktera. Dakle, Millerova knjiga mogla bi se okarakterizirati kao neka vrsta modificiranog stoicizma. Ipak, između stoičkoga i Millerova pristupa postoji jedna važna razlika. Dok su stoici dosljedni naturalisti, promatrajući ljudski

karakter kao dio cjeline prirodnoga svijeta, Miller, iako se obilno koristi empirijskim istraživanjima, ostavlja velik prostor za nenaturalističko objašnjenje jer ipak, iako krajnje oprezno, brani neku vrstu teološkog zasnivanja morala.

Ana Grgić

Fakultet filozofije i religijskih znanosti

Jordanovac 110

HR-10000 Zagreb

a.grgic@ffrz.hr

Damir Barbarić (ur.), *Sloboda i zlo: Schellingov "Spis o slobodi"* (Matica hrvatska, Zagreb, 2017), 173 str.

U izdanju Matice hrvatske u zborniku radova pod naslovom *Sloboda i zlo. Schellingov "Spis o slobodi"* urednika Damira Barbarića imamo prilike susresti se s tekstovima prerađenih i dopunjenih predavanja održanih u okviru Treće Filozofske škole Matice hrvatske. Simpozij se održao od 20. do 22. studenoga 2014. godine u Palači Matice hrvatske u Zagrebu. Treća Filozofska škola bila je posvećena tumačenju i razumijevanju Schellingova spisa *Filozofijska istraživanja o bitstvu čovječke slobode i predmetima koji su s time u svezi*. Spis je to koji se smatra jednim od najznačajnijih i najtežih djela ne samo klasičnog njemačkog idealizma nego i cjelokupne povijesti filozofije. U radu Filozofske škole svojim predavanjem sudjelovala je i Lore Hühn, redovna profesorica u Filozofijskome seminaru Sveučilišta u Freiburgu te predsjednica Međunarodnoga Schellingova društva (*Internationale Schelling-Gesellschaft*).

Dopunjen tekst uvodnih napomena Damira Barbarića pod naslovom *Schellingov "Spis o slobodi"* služi kao izvrstan uvod u problematiku zbornika. U svojem uvodu Barbarić ističe kako Schelling postavlja slobodu kao temelj i središte sveukupne filozofije klasičnog njemačkog idealizma, kao i filozofije novoga vijeka. Pokazuje se kako to vrijedi za Schellinga već od njegovih najranijih spisa s kraja 18. stoljeća pa sve do njegove kasne filozofije objave, gdje je sloboda proglašena zadnjim temeljem svega što jest. Schelling je svojim *Spisom o slobodi* iz 1809. godine konačno napustio ishodišne postavke svoje filozofije identiteta te iznio prvi cjeloviti prikaz novog poimanja slobode. U tom spisu Schelling pokazuje slobodu u identitetu s nužnošću. Nakon iscrpnog prikaza filozofije prirode kao realnog dijela filozofije, *Spis o slobodi* označava početak gradnje idealnog dijela njegovog filozofijskoga sistema. To nikako ne